

УДК 821.161.2-311.6.09, „20”В.Шевчук: 159.922

Мар'яна Барабаш

САКРАЛІЗАЦІЯ МІСТИЧНОГО В „КНИЗІ ІСТОРІЙ” ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Зроблено спробу з'ясувати таємниці містичних явищ у творчості Валерія Шевчука на прикладі його історичної повісті „Книга історій” (2001), яка відкриває українській літературі жанр інтелектуального детективу. Опираючись на світові традиції у жанрі інтелектуального детективу (зокрема, У. Еко „Ім'я Рози”), здійснюється семіотико-типологічний аналіз містичних образів і мотивів у творі В. Шевчука. Об'єктом детективної уваги письменник робить монастирський літопис, названий „Книгою історій”. Містика, за Шевчуком, – це „дар розплутувати заплутуване і розгадувати таємне”, що відіграє ключову роль як спосіб творення історії (крізь призму індивідуальних історій та свідомостей).

Ключові слова: *В. Шевчук, інтелектуальний детектив, містика, містикологічна свідомість, мислительні енергії, сакральне, профанне, семіотичний код.*

У світовій літературі кінця ХХ століття особливої популярності набуває жанр інтелектуального детективу. Уже класичними зразками цього жанру стали романи Умберто Еко „Ім'я Рози” та Патріка Зюскінда „Парфумер”. Жанр інтелектуального детективу приваблює творців постмодернізму насамперед своєю рецепційною двоплановістю з можливостями охопити якомога ширші маси читачів. З іншого боку, творення гостросюжетного читива на основі інтелектуальних матриць та філософських систем дає змогу письменникам торкатися природи містичного світу, залишаючи за собою право на недомовленість і невсепояснювальність. Отже, творці інтелектуального детективу вдаються до т. зв. семіотичних лакун, тобто розробляючи свою знакову систему, у межах якої всі явища і події піддаються логічній детермінації, але поза нею всі значеннєві формули дорівнюватимуть нулю.

В українській літературі також натрапляємо на цікавий випадок творення інтелектуального детективу вже ХХІ століття. Так, у 2009 році виходить друком чергова книга Валерія Шевчука, що містить дві повісті: „Книга історій” та „Син Юди”, які об'єднані за часовими параметрами – події в обох текстах відбуваються у ХVІІІ столітті. Першій з цих повістей автор дає підзаголовок „інтелектуальний детектив”, скоріше за все, несвідомо прилучаючись до світових традицій у цьому жанрі. Кажучи несвідомо, я маю на увазі передусім те, що „Книга історій” В. Шевчука суттєво відрізняється від жанрової матриці інтелектуального детективу, яка передбачає поєднання гостросюжетних, драматично напружених подій та філософських роздумів, що мовби гальмують фабулярний хід тексту. У „Книзі історій” ми не знайдемо ані стрімкої фабуляризації подій, ані тривалих філософських диспутів чи монологів. Це відбувається

за рахунок того, що автор переносить усі видимі події у психологічну площину, а мисленнєвий потік приписує лише одному героєві, що виконує функції наратора. У такий спосіб твориться якісно новий жанр інтелектуального детективу в українській літературі, що точкою опори обирає власну національну знакову систему, розроблену філософією епохи бароко.

Як і в У. Еко, сюжетні події у „Книзі історій” розгортаються в монастирському просторі. За часом розвитку сюжету автор повісті відсилає нас до XVIII ст., а саме – у 1770 рік; вказано, між іншим, конкретну наративну точку відліку сюжетного ходу подій – 25 червня, коли настоятель Почаївського монастиря Інокентій Матківський викликав на аудієнцію свого писаря Іпатія Кухальського з приводу того, що в Скельному монастирі Романового Села (на Поділлі) відбуваються якійсь загадкові, незбагненні (а отже, близькі до містичних) події. Прикметною деталлю є символічно-знакова назва цього монастиря – *Сатановський* (повість написано на архівних матеріалах непублікованого монастирського літопису з XVIII ст.). Ця назва слугує мірилом рівня зла, що панує у світі: детективні розшуки у повісті є нечим іншим, як способом переконання (хоча б особисто-індивідуального) у тому, чи *можливий рай на землі*; у глибині душі писар Іпатій сподівається *не відшукати зла*, про яке здогадується, щоб, нарешті, дати заперечну відповідь на питання, яке він постійно ставить перед собою: „*А коли пекло знаходжу в призначених Богом обителях, то яке пекло має бути в обителях йому не призначених?*” [3, с. 18]. Семіотичні маркери закладені також і в назву повісті, і в імена героїв. Так, назва „Книга історій” виникає із жанру монастирських книг, в які записуються певні господарські видатки і доходи; у контекстуальному полі повість набуває значення універсального літопису, що стає джерелом невідомого знання про особливості монастирського життя, тобто не тільки про його чесноти, а й гріхи. Виходячи за межі контекстуальних конотацій, назва повісті вписується у традиційно-знаковий простір епохи бароко і відсилає читача до символічного значення світу як книги і, дивлячись глибше, історії як книги книг. Семіотичним знаком у повісті В. Шевчука є також прізвище оповідача – монастирського секретаря, писарчука Іпатія Кухальського, яке на сторінках твору автор пояснює вустами одержимого ченця Софронія: „О, твої предки любили, мабуть, ставитися до кухля, коли Кухальський” [3, с. 20]. Значуще, на нашу думку, й ім'я головного злочинця – суперіора Скельного монастиря Варлама Ставицького: його прізвище відбиває у собі характер персонажа, що зображається як рішуче-вольовий гравець, котрий добивається перемоги будь-якими засобами (тобто етимологічно – *ставить* на кін усе своє життя заради однієї ідеї-фіхе: збудувати Храм на горі).

Жанр інтелектуального детективу передбачає багат шаровість оповіді через поєднання різних рівнів тлумачення подій шляхом застосування бінарних семіотичних опозицій: сакральне/профанне, видиме/невидиме, істинне/неістинне (позірне, ілюзійне), віра/забобон, гріх/розкаяння. Наприклад, простолюдське (профанне) і „сакральне” (офіційно-релігійне)

тлумачення мору або нашествия саранчі на подільські землі XVIII ст. та пов'язаний з цими подіями образ „вченої мотрони”, яка передвістить кінець світу [3, с. 12].

Містика є одним з ядер, які допомагають у тому випадку, коли власне детективний (суто фабульний) хід подій виявляється неспроможним розгадати всі таємниці історії (тоді у пригоді стають мисленнєві „вузли” і візіонерські здібності героя-детектива, а також різноманітні знаки, жести, погляди, тобто семіотичні коди, яким надається особлива роль під час розкриття таємниць). Так, читаючи запис у монастирській „Книзі історій” про Антонину Гапкевичеву, шляхтянку, що володіла частиною села Хащі під Тернополем, оповідач переживає у своїй свідомості візію приїзду по смерті суперіора Мойсея Стопчі на монастирське подвір'я цієї зловісної пані, небоги покійного (розділ 12) [3, с. 61–62]; ця візія дивовижним чином накладається на розповідь Варлаама про „бабу-чорта”, викладену в розділі 15 [3, с. 77]. Загалом Іпатій володів особливим візійним даром, що, як правило, передував його мислительно-розшуковим роздумам: то проглядає темну постать суперіора після першої вечірньої трапези у монастирі [3, с. 33], то порівнює ченців після роботи на тлі будівництва храму з картиною зруйнованого міста, яку колись оглядав у князівському замку у Вишневці [3, с. 54], то після похорону-спалення чумного кам'ячанина бачить на згарищі „вогняну тінь, що танцює на жару” [3, с. 70].

По-іншому, кажучи Шевчуковими словами, містика – це „дар розплутувати заплутуване і розгадувати таємне”, а оскільки в монастирському середовищі всі містичні явища тісно пов'язуються з поняттям гріха, ми можемо говорити про певну сакралізацію містичного у творенні історій, чи пак, „книги історій”. Таким чином, художній текст Шевчука стає своєрідним палімпсестом, що мовби переписує давні монастирські „книги історій”. Іпатій Кухальський, окрім своїх прямих обов'язків вести у вікаріяті „Книгу історій”, виконував ще й особливі доручення найпревелебнішого Інокентія Матківського, і в такий спосіб отримував доступ до забороненого, потаємного світу, а це знання, проникнення поза межі рутинної реальності давало йому повне право на „відчуття руху в собі”, а відтак задовольняло його „відчуття живого „я”” [3, с. 8]. Крім того, цей писарчук „мав невелику забаганку” – колекціонував давні віршовані епітафії. Це хобі, зрештою, і вплинуло на остаточне визначення світу як Павука, що висмоктує з людини мислительну енергію і перетворює її „у висохлий тлін”: „<...> доля всіх живих бути пожегтими Павуком, хоч нам здається, що, втікаючи від світу, його уникаємо”, проте „так само, як не вийти нашому „я” із смердського тіла, <...> так само не вийти духу нашому із світу, царства того Павука, котрий спиває наш сік, ото ж, утікаючи від себе, приходимо знову до себе, і тут коло замикається” [3, с. 17]. Відтак, щоб розімкнути це коло, людина і вдається до пошуку таємниць у всьому, що дає їй перевагу перед відчуттям непізнаного, до чого неусвідомлено тягнеться її душа. Це непізнане людина називає Богом, наділяє своїм розумом і подобою, хоча „подіб'я нашого в нім (тобто у Бозі чи непізнаному

розумі. – М. Б.) нема, як нема в частці тіла подіб'я цілої людини” [3, с. 17]. Саме з таких зізнань, власне і народжуються містики, тобто люди, яким набридло ходити по колу. Отже, містикологічна свідомість, власне й народжується з „відчуття живого я, яке складається з безлічі мислительних енергетичних потоків, що забезпечують існування у зовнішньому (речовому) просторі певної частки інтерсуб'єктивного знання, а таке знання у християнській теорії пізнання фактично є ідеальним, оскільки „досягається, зокрема, шляхом звільнення від впливів індивідуальних особливостей суб'єкта пізнання” [2, с. 45]. Характеристика містикологічної свідомості як інтерсуб'єктивної пізнавальної субстанції дає змогу творцям інтелектуального детективу оперувати наративними стратегіями тексту залежно від його впливу на читацьку свідомість. Тому образ Павука у Шевчуковій повісті виконує функції універсального семіотичного коду, що практично замінює у традиційному сенсі детективно-гостросюжетну фабулу, натомість з'являються знакові образи мору чи саранчі, що певним чином матеріалізують містичний часопростір, створений в авторській свідомості виключно з мислительних енергій.

Потяг людини до таємниць Валерій Шевчук у повісті розглядає як вроджене знання про світ, що складається з двох частин: видимого і невидимого, а „шукання і пізнання невидимого – це і є пізнання Бога та істини” [3, с. 7]. Цей процес цілком логічний і закономірний з погляду на природу людського життя, і звичайні детективні історії, як правило, не виходять за рамки такого пізнання. Натомість Шевчукова „Книга історій” пропонує до уваги цілком відмінний типаж детективошукача, котрий не вірить у невидиме як константу існування, адже, на думку головного героя повісті, „роблячи невидиме видимим, тобто пізнавши його, ми знову-таки перетворюємо істину й Бога в тінь, тобто вбираємо їх у видимі форми нашого розуміння” [3, с. 7]. Іпатій Кухальський не належить до тих детективошукачів, яких тішить і влаштовує лише ілюзія пізнання, тому що „розгадана таємниця, відтак, перестає бути таємницею, тобто ми вбиваємо в собі видимих істину й Бога”. Отже, щоб уникнути під час детективного розкриття злочину „вбивства істини”, Шевчук і виводить на кін детектива-мислителя, що не стільки розслідує зовнішні атрибути злочину, скільки намагається якомога довше розтягнути можливість насолоди від таємниці насамперед у свідомості всіх потенційних читачів, бо „кожна розгадана таємниця – це тільки лунка в нескінченній сітці таємниць” [3, с. 8], і ця думка дає Іпатію сили, щоб не виказати злочинця згідно з законом, а дати йому самому виказати себе, свої гріхи. У цьому незвичному способі розкриття злочину Іпатій виявляє свої неперевершені здібності як майстер евристичної бесіди, тобто як учень Сократа.

Завдяки таким евристичним бесідам із потенційним злочинцем В. Шевчук показує вплив влади і гордині на формування світогляду релігійної людини, зокрема чернечого покликання, та способи проникнення забобонного мислення в її свідомість і навіть інтелект. Становище суперіора Скельного монастиря Варлаама Ставицького було

незавидним: він заплутався у власних гріхах і злочинах, як видимих, так і невидимих, настільки, що вже перестав вірити у світ як єдину історію, тому і вдався до способу виривання з „Книги історій” записаного минулого задля того, щоб змогти перебудувати світ на свій лад. Він був одержимим ідеєю будівництва свого Храму на горі, куди прагнув поселити лише свій Дух, відгородивши його від решти світу, і в цій одержимості він бачив просвітлення власної душі та її спасіння, хоча не бачив у тому Храмі на горі людських створінь – того, що живить світло для світу. Відтак він, не хотючи і не відаючи цього, стає заручником власної гордині і – що парадоксально! – свято вірить в Ісусову місію „нести світло для світу” лише тим шляхом, який сам собі сконструював (правдами і неправдами) в своїй одержимості.

Варто зазначити, що на формування світогляду релігійної людини, передусім чернечого покликання, багато в чому впливають відмінні від психологічних теорій найновішого часу уявлення про природу гріха, що їх сповідують християнські доктрини: „причина безглуздя і нерозумних учинків бачиться не в ірраціональних порухах душі, а у гріховності людської природи” [2, с. 45]. Пишучи релігійну детективну історію, Шевчук постійно має на увазі ці уявлення, тобто неможливість розділити поняття злочину та гріха, а також незмінну присутність у свідомості ченця не тільки видимих гріхів, а й невидимих, які детективошукачеві практично неможливо вислідити. Це пов'язано з тим, що наратор-детектив у повісті часто різко змінює свої ролі від холоднокровно убивчих і аж до співчутливо-поблажливих інтонацій. Таким чином, він має можливість проникнути у світ таємних значень лише шляхом медитативних роздумів про цей світ і його злочини, залишаючи поза мислительним котлованом оголену сутність людської істоти, яка опиняється наодинці з власними злочинами, не в змозі довго дивитися на денне світло. Цей ефект засліплення світлом дає постійну перевагу детективошукачеві, власне, перевагу над тим, щоб, освітлюючи обличчя потенційного злочинця (у бесідах віч-на-віч), він сам міг щоразу залишатися, так би мовити, в тіні (тобто у власному мислительному потоці).

У мислительному потоці Іпатія Кухальського читач має змогу дуже чітко спостерігати за рухом містичного дару детектива-правдошукача. Автор у такий спосіб увиразнює двосвіття реального на межі з ірреальним, відсвічуючи кожному видиму річ невидимим мислительним „слідом” про неї у людській свідомості. Мислительні енергії постійно перекочують у напрямку до повного їх злиття одна в одній. Світ на межі реального й ірреального у „Книзі історій” сакралізується, завдяки чому між видимими і невидимими речами не існує жодної прірви, тому все, що залишається невідомим у реальному світі, так чи інакше знаходить собі відповідне пояснення у світі невидимих істин. Неможливо перебільшити роль сакрального для творення містичного світу, оскільки такі поняття, як гріх, істина, служіння, віра, спочатку виникають як таємничі значення, а вже потім як відповідні релігійні поняття чи догми. Так, поняття гріха як конфлікту з Богом у релігійній свідомості обростає

безліччю конотацій (глобальне бачення вбогості людини, що не знає Бога; спадкова ганьба Єви тощо [1, с. 63]), що впливають із таємничих значень, яким в індивідуальній авторській міфотворчості відповідає певна система ірраціональних уявлень (наприклад, образ морового повітря або нашестя саранчі). Це саме стосується і розуміння хвороби як біса, тобто „всього, що тлить і руйнує людину” [3, с. 19]. На думку Іпатія, „церква про бісів учить інакше” – він має на увазі етимологічну спорідненість слів „біс/сатана”, що виступає формою персоніфікації зла, спокусником та повелителем демонів [3, с. 73], натомість Софроній дотримується народних вірувань, які „обожнюють могутність демонічного впливу, що приховується за нещастями людства” [1, с. 71]. Тому він „уявляє – не бачить” бісівські полчища як нашестя хвороби, мору, боронячись від нього лише молитвою святого Онуфрія. Іпатій же стверджує, що „в кожній живій істоті під цим небом є своя темна хмара” [3, с. 16], уявляючи містичний світ не як нашестя духів, а лише як індивідуальний проріз („щілина чи продух, куди можемо зазирнути” [3, с. 17]), залишаючись при цьому з надією, що ще „не все осягли”. Отже, невидимий світ помножується на стільки містичних істин, скільки їх здатна усвідомити власним розумом людина.

Розгадка цієї детективної історії несподівано проста: детектив чекає на покаяння злочинця, злочинець урешті-решт приходиться до Почаєва – головного вікаріату – і віддається у руки судовому правосуддю, яке засуджує наставника Скельного монастиря на довічне ув’язнення у його ж монастирі. Все доволі просто, як для детективної фабули, однак автор залишає за собою право на таємницю, даючи засудженому право ставити умови своєму слідчому. Внаслідок цих умов слідчий Іпатій Кухальський опиняється у ситуації поза вибором і змушений виконувати волю злочинця Варлаама Ставицького, котрий погоджується на засудження лише тоді, коли суперіором Скельного монастиря стане не хто інший, як сам Іпатій, який відчуває, що насправді грає не власними картами, а мовби втягнутий в чужу для нього гру, в чужу свідомість, що диктує йому, нав’язуючи власні ідеї-фіхе, роблячи своїм заручником. Отут-то, практично в останньому розділі-розв’язці, і починається дія справжньої – не сакралізованої містики: головний герой потрапляє в тенета свого мислительного Павука, що стає реальною подобою. У цій ситуації Іпатій опиняється в парадоксальному становищі: він ніби має владу як наставник монастиря і водночас її не має (тому що виконує волю ув’язненого Варлаама про будівництво Храму на горі), – через це він ніби повністю підпорядковує собі Варлаамову волю, одночасно залишаючись у його ж волі, причому навіть остання воля засудженого (оглянути збудований монастир), що суперечить приписам щодо утримання ув’язненого, стає тією ж ідеєю-фіхе, котрій не в силі протистояти. І лише після смерті шаленця Варлаама наратор повісті „почув закличний погук загубленої в синіх просторах” своєї Волі [3, с. 147], для якого дописана „Книга історій” стала кліткою для розробленої за чужими правилами гри, і таратор у такий спосіб мовби звільняється ще й від волі автора, що дає підстави стверджувати, що весь художній твір є нечим іншим, як

містичною кліткою з нав'язаними ідеями-фіхе, а всі герої повісті – це заручники світу автора, як, зрештою, і автор, зі свого боку, може бути заручником іншої (не вигаданої ним) історії (на основі якої і написано „Книгу історій”). Таким чином, коло замикається: художній текст не може бути до кінця пізнаним і в ньому нема подіб'я автора, бо він – лише частина більшого цілого, замкненого для нас часовими „замками” минулого, існування якого, як і чогось незнаного, незбагненого, дає певні гарантії сучасникам і право на пошуки власної істини (чи ілюзії істини).

1. Ланглуа А. Святе Письмо в європейській культурі : біблійний словник / А. Ланглуа, А. Ле Муане, Ф. Спіс та ін. / пер. з фр. – К. : Дух і літера, 2004. – 320 с.
2. Шахов М. О. Знание об устройстве мира и духовно-нравственные идеалы: существует ли взаимосвязь? / М. О. Шахов // Ценностный дискурс в науках и теологии / Рос. акад. наук, Ин-т философии, Рос. гос. гуманитар. ун-т; отв. ред. И. Т. Касавин и др. – М. : ИФРАН, 2009. – С. 36–55.
3. Шевчук В. Книга історій. Син Юди: [повісті] / Валерій Шевчук. – Львів : Тріада плюс, 2009. – 216 с.

Аннотація

Осуществляется попытка выяснить секреты мистических явлений в творчестве Валерия Шевчука на примере его исторической повести „Книга историй”, открывающая в украинской литературе жанр интеллектуального детектива. Ориентируясь на мировые традиции в жанре интеллектуального детектива (например, У. Эко „Имя Розы”), применяется семиотическо-типологический анализ мистических образов и мотивов в произведении В. Шевчука. Объектом детективной писатель делает монастырскую летопись, которую называет „Книга историй”. Мистика, по В. Шевчуку, – это „дар распутывать запутанное и разгадывать таинственное”, что играет ключевую роль как способ творения истории (сквозь индивидуальные истории и сознания).

Ключевые слова: В. Шевчук, интеллектуальный детектив, мистикологическое сознание, мыслительные энергии, сакральное, профанное, семиотический код.

Summary

In this article the secrets of mystical phenomena in the activity of Valeriy Shevchuk are discussed. Subject matter related to semiotic-typological analysis of mystical images and motives in the story is considered. It is shown that the object of detective note is monastic chronicle, called „Book of stories”. A review of the mystic which plays a key part in the making history (through the prism of individual histories and consciences) is presented.

Key words: V. Shevchuk, intellectual detective, mystery, mystery consciousness, conceivable energy, sacred, profane, semiotic code.

Стаття надійшла до редколегії 7.10.2010 р.